Ħelsien u n-narratur li dejjem jindaħal

Adrian Grima

L-argument prinċipali tiegħi f'dan l-istudju huwa li l-leħen narrattiv eterodijeġetiku, li fit-terminoloġija fundamentali ta' Gérard Genette huwa ta' xi ħadd li mhuwiex wieħed mill-karattri, dejjem jindaħal fir-rakkont biex jagħtina l-perspettiva tiegħu. Ma jistax ikun mod ieħor. Biex niddiskuti dan l-aspett fundamentali tan-narratoloġija fir-rumanz *Ħelsien* ta' Ġużè Bonnici se nħares lejn ir-rumanz ikoniku *Germinal* (1885) ta' Émile Zola, u l-ewwel rumanz Verista Taljan, *Giacinta* (1879) ta' Luigi Capuana, imnebbaħ fost l-oħrajn mix-xogħol ta' Zola u r-rumanziera Russi. Fil-kuntest tar-rumanz Realista Malti li ispira ruħu minn din il-letteratura li tosserva mill-viċin lill-bnedmin u n-natura, jidhirli li n-narratur ta' *Ħelsien* huwa wieħed mill-iktar narraturi li jagħmel l-isforz li jillimita l-kummentarji li jidentifikaw minnufih is-soġġettività tiegħu u jwasslu l-pożizzjoni ideoloġika li jieħu. Idu tingħaraf sew fid-determiniżmu filosofiku u psikoloġiku tiegħu. Iżda l-personaġġi u l-ġrajjiet mhux dejjem jobdu l-formuli stabbiliti mir-Romantiċiżmu u r-Realiżmu Malti u l-lingwaġġ tar-rumanz huwa rikk biżżejjed biex jirreżisti l-kontroll assolut ta' vuċi waħda.

L-istorja tan-narratur fit-tielet persuna fir-rumanz Realista Malti hija storja ta' ndħil. Waqt li qed jirrakkonta minn barra d-dijeġesi, id-dinja maħluqa mir-rakkont, l-univers tan-narrattiva (Genette, *Narrative Discourse* 228), in-narratur eterodijeġetiku Malti jgħaddi l-kummenti, jiġġudika, ifaħħar, jikkundanna, u jippreżenta l-muftieħ morali jew filosofiku li bih irid lilna, in-narratarji tiegħu,

ninterpretaw il-ġrajjiet li jirrakkonta. B'mod espliċitu u b'mod impliċitu, ngħidu aħna bit-ton, l-aġġettivi u l-metafori tiegħu, jagħtina l-impressjoni li m'hemmx mod ieħor kif ninterpretaw l-istorja. F'dan is-sens huwa narratur li la hu moralment u lanqas psikoloġikament jew emozzjonalment maqtugħ mid-dinja li suppost qed jirrakkontalna minn barra.

Gradi ta' Ndħil

Il-kunċett l-iktar ċentrali fl-analiżi ta' test narrattiv huwa dak tan-narratur jew narratriċi (Bal 18). Il-karattru speċifiku tat-test ġej, skont Mieke Bal, mill-identità ta' dan il-leħen narrattiv, minn kemm u kif din l-identità tinkixef fit-test, u mill-għażliet implikati. In-narrazzjoni eterodijeġetika, li fid-distinzjoni l-iktar bażika u utli ta' Genette tingħażel min-narrazzjoni omodijeġetika, jiġifieri ta' wieħed mill-karattri (*Narrative Discourse* 244-45; *Narrative Discourse Revisited* 97-98), ma tistax tkun maqtugħa għalkollox mill-karattri u l-ġrajjiet. L-għażliet l-iktar fundamentali li jagħmlu l-awturi diġà jikxfu l-pożizzjoni filosofika u morali li jieħdu n-narraturi tagħhom, is-simpatiji u l-antipatiji li jittrażmettu. Skont Bernard Micallef, "in-narratur jista' jkun eterodijeġetiku iżda jkollu vuċi individwali (ideoloġika, filosofika, reliġjuża, eċċ.) tant qawwija li jsir kuxjenza qawwija kważi inkarnata fid-dinamika tan-narrattiva." Il-leħen tan-narratur eterodijeġetiku jinħass sew fir-rumanz *Ħelsien*. L-istess jista' jingħad dwar in-narratur eterodijeġetiku tar-rumanzier Naturalista Émile Zola (1840-1902), awtur li jissemma minn Juann Mamo f'*Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka* (408) u minn Ġużè Ellul Mercer f'*Leli ta' Ħaż-Żgħir* (95). In-narratur ta' Zola jirrakkonta l-ġrajjiet ta' *Germinal* (1885) l-aktar mill-perspettivi tal-ħaddiema fqar u sfruttati tal-minjieri tal-faħam: għalhekk, dan in-narratur diġà qed jieħu pożizzjoni ideoloġika identifikabbli. Eventwalment insiru nafu li l-fokalizzatur ewlieni tiegħu huwa ħaddiem imnebbaħ bid-dikjarar mill-fehmiet ta' Marx u mill-għaqda Internazzjonali tas-Soċjalisti. Paul Cobley iħares lejn *Germinal* bħala l-istorja ta' komunità ta' minaturi maqsuma bejn l-interessi tal-borgeżija u l-proletarjat, żewġ gruppi maqbudin fil-morsa tar-riżorsi naturali essenzjali għall-"eżistenza industrijali" li tipprovdihom il-minjiera (98); għal Ruth Scurr *Germinal* huwa "*a timeless cry of protest against oppression and the misery of the poor who never inherit the Earth*." Anki meta jagħżel li jikxef l-identità tal-protagonista tiegħu bil-mod (Genette, *Narrative Discourse* 191), l-ewwel billi ma jagħtiniex ismu u mbagħad billi jiffoka fuq karattri oħrajn li l-protagonista

għad irid ikollu x'jaqsam magħhom, in-narratur ikun qed isawwar id-dinja tar-rakkont u jinfluwenza ħafna r-reazzjoni tagħna bħala narratarji.

Fir-rumanz *Ħelsien* (1940) ukoll,[1] in-narratur eterodijeġetiku ta' Ġużè Bonnici, minkejja t-tendenza tiegħu li ma jikxifx wisq il-preżenza tiegħu, jistabbilixxi sa minn kmieni l-pożizzjoni ideoloġika tiegħu kemm bit-ton li bih jirrakkontalna l-ġrajja, kif ukoll bil-kummenti li jgħaddi, dawk li Mieke Bal issejħilhom "kummenti mhux narrattivi" (31), aktarx argumentattivi li jistqarru l-ideoloġija tat-test (33). Minkejja t-ton leġġer, anki ironiku, tal-bidu, in-narratur juri minnufih l-interess "personali" tiegħu fil-ħajja tal-bdiewa fqar bħal Ġamri, "l-eluf ta' qalbiena bla isem" (25). Iżda mingħajr il-militanza politika tan-narratur ta' Zola. In-narratur jemmen li "d-dinja rota u n-nies imgħażel; u nies Ġamri li minn ġidd għal ieħor kien mistagħdar fil-għaks u fil-ġuħ, issa, mat-tidwir ta' risqu megħjun mill-ħerqa u mill-bżulija ta' Ġamri, beda jħalli t-tajn u l-ħama tal-ħajja u jogħla kemxejn 'il fuq fejn in-nifs hu aktar safi u fejn ix-xemx tinħass tiddi aktar ħanina" (125). L-użu tal-qawl "Id-dinja rota, in-nies imgħażel u x-xitan idur u jagħżel," huwa xhieda tan-natura filosofika tal-kumment tiegħu dwar il-ħakma tax-xorti li jiżżewweġ mat-tagħrif narrattiv dwar Ġamri; iżda l-użu tal-qawl jurina wkoll li n-narratur ma jistax jikkontrolla għalkollox id-diskorsi tar-rumanz.

In-narratur eterodijeġetiku oġġettiv jintervjeni wkoll fuq livell iktar "mikroskopiku" permezz tal-għażla tal-kelma, bħal meta juża ċerti aġġettivi jew metafori. Fl-ewwel kapitlu ta' *Germinal*, meta l-protagonista Étienne Lantier, il-fokalizzatur ewlieni tar-rumanz, jara l-kumpless tal-mina ta' Voreux, id-deskrizzjoni tiegħu tal-"massa tqila" b'"turrun bini baxx" mill-ewwel tagħtina ħjiel tas-sentiment ġenerali tar-rakkont, għax il-lampi huma "malinkoniċi" u l-pajsaġġ kollu "mgħarraq fil-lejl u n-nugrufum." Dawn l-osservazzjonijiet metaforiċi jsiru mill-perspettiva tal-makkinist Étienne, li qed iżur dawn l-inħawi, bħalna, għall-ewwel darba. Matul ir-rumanz, meta ma jkunx qed josserva l-karattri u l-ambjent kompletament minn barra l-kuxjenza tal-karattri, il-pożizzjoni tan-narratur hija sikwit dik ta' dan is-sindikalista żagħżugħ.

In-Naturaliżmu ta' Zola ried jirrakkonta l-affarijiet kif inhuma, mingħajr il-medjazzjoni tal-awtur. Imma din l-oġġettività mhix kwistjoni ta' nuqqas assolut ta' intervent imma ta' gradi, ta' intervent mill-inqas. In-narratur ma jistax ikun għalkollox inviżibbli. Jiġu mumenti meta n-narratur ta' Zola jgħid affarijiet li nħossu li mhumiex għalkollox meħtieġa biex ikollna ritratt tad-dinja maħluqa mit-test. Ngħidu aħna, f'sentenza qasira li fiha n-narratur jgħidilna dwar kunflitt li nibet bejn il-protagonista Étienne u ġuvni ieħor, jikkummenta

wkoll fuq kif dan kien eżempju tat-tip ta' mibegħda "istintiva" li tinbet "f'salt" bejn il-bnedmin (Part 1, Ch. 3). Imbagħad, fl-istess paragrafu, tinħass l-id tan-narratur li jinqeda bil-metafora biex jagħti interpretazzjoni tal-ispiera tal-minjiera (donnha ħalq kbir ta' bhima guluża) li kuljum "tibla' r-razzjon tagħha" ta' mijiet ta' ħaddiema li jinżlu jaħdmu "f'din in-nemmiela enormi, kullimkien iħaffru fl-art, itaqqbu fiha qisha biċċa njama qadima mikula mid-dud." F'nofs "is-skiet tqil u l-piż li jgħaffeġ" tas-saffi tal-blat, "dak li jkun" seta' jqiegħed widintu mal-blat u jisma' "ċ-ċaqliq ta' dawn l-insetti bnedmin qed jaħdmu." Dawn l-osservazzjonijiet suġġettivi ma jidhirx li huma frott il-ħsieb ta' Étienne li huwa l-fokalizzatur ewlieni f'din il-parti tar-rumanz; u lanqas mhuma "meħtieġa" biex nifhmu l-ġrajjiet. Il-metafori li juża n-narratur eterodijeġetiku jistabbilixxu l-pożizzjoni ideoloġika tiegħu fir-rakkont imma dan jagħmluh mingħajr il-ħtieġa tat-tip ta' dikjarazzjonijiet politiċi, qishom kummentarji regolari (u prevedibbli) li spiss jagħmel in-narratur ta' *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka*. Il-figurazzjoni tal-minjiera bħala ħlejqa enormi li l-ħin kollu tibla' lill-ħaddiema-nemel terġa' tidher fis-sitt kapitlu tal-ewwel parti u tinħass li ġejja direttament mingħand in-narratur. Iżda meta l-bhima kattiva u dejjem imġewħa titfaċċa fit-tieni kapitlu tas-seba' u l-aħħar parti tar-rumanz, hija l-metafora ta' Souvarine, l-aġitatur anarkiku Russu: "*He would kill the Voreux at last, that evil beast with ever-open jaws which had swallowed so much human flesh!*" Meta l-minjiera tisfronda, in-narratur eterodijeġetiku jgħidilna li l-bhima, midruba (Part 7, Chap. II), li tħanżret fil-laħam tal-bnedmin, tinbela' mill-abbiss (Part 7, Chap. III); u fl-aħħar kapitlu tar-rumanz Étienne jara l-bhima mostruża ta' taħt l-art bħala metafora tas-sistema kapitalista (Part 7, Chap. VI). Dan ifisser li l-metafora tal-minjiera bhima dejjem imġewħa tiżviluppa minn figurazzjoni tan-narratur għal viżjoni tad-dinja tal-protagonisti nfushom: fl-aħħar mill-aħħar din il-metafora ċentrali, bħad-diskors dwar il-forza tax-xorti u d-destin f'*Ħelsien*, issir parti mid-dinja tar-rumanz, mit-tessut tiegħu magħmul mill-kuxjenza tan-narratur u tal-karattri.

B'dat-tip ta' osservazzjonijiet biss mifruxin matul ir-rumanz, donnhom moħbijin f'deskrizzjoni li tidher oġġettiva, jew f'aġġettiv, jew f'metafora, u mhux frott il-kuxjenza tal-karattri, nistgħu nibnu l-profil ta' narratur li donnu jipprova jikxef mill-inqas l-identità tiegħu. In-narratur eterodijeġetiku ta' *Ħelsien* huwa inqas mistur minn dak ta' *Germinal* iżda inqas mikxuf u didattiku minn dak ta' *Leli ta' Ħaż-Żgħir*, rumanz li Bonnici ppubblika sena qabel lesta *Ħelsien*. Hemm waqtiet meta n-narratur ta' Ellul Mercer jipprietka u ma jagħmel ebda sforz biex jaħbi n-natura didattika tal-intervent tiegħu, bħal

meta jinqeda bil-vuċi awtorevoli tal-ewwel persuna plural f'kummentarju dwar il-qagħda ta' Leli. Wara li jirrifletti fuq in-narrazzjoni tiegħu stess, b'verbi bħal "Niftiehmu," "Għedna" u "ma għaġġibnihiex," jgħaddi għal prietka fuq it-twemmin Kattoliku li tinqeda bl-imperattiv: "Staqsu," "idħlu daħla fikom infuskom," "oqogħdu aħsbu" (Ellul Mercer 141). In-narratur ta' Ellul Mercer jindirizzana kemm-il darba biex jidderieġi l-qari tagħna, bħal meta jgħidilna, "jekk għadkom tiftakru" (179), u biex jidderieġi l-interpretazzjoni tagħna tal-ġrajjiet: "Ħaġa tal-għaġeb! Kif mara ssib jew iġġib id-dmugħ f'għajnejha kull xħin trid?" (194), u "tistagħġbux għaliex għedna li għal Vira dan kien l-akbar niket li setgħet iġġarrab u li għal Leli dan kien jum ta' għajb li ma bħalu" (216). Ħafna drabi l-intervent tan-narratur ta' *Ħelsien* huwa iktar sottili, bħal meta fit-tieni nofs tal-ewwel kapitlu jistqarr li "L-aqwa ħaġa hi l-ikel: bla lbies u bla kenn wieħed jista' jgħaddi, iżda bla ikel ma jdumx wisq ma jibda jnin u jitmantar" (21), u mbagħad ikompli jitkellem dwar Paċikku u Kurun. Huwa intervent li jfakkarna fir-Realiżmu "klassiku" li jagħtina l-impressjoni li mhux qed "jimmanipula, jinkwadra u jippreżenta verżjoni tiegħu tal-ġrajjiet" (Cobley 84). L-oġġettività, li mhix għajr soġġettività moħbija, "*in disguise*" (Bal 41), teħtieġ "in-naturalizzazzjoni." In-narratur ta' *Ħelsien* jagħmel tabirruħu li qed jgħid xi ħaġa minn ewl id-dinja.

Hemm tentattiv deċiż tan-narratur eterodijeġetiku li jżomm id-distanza mid-dijeġesi f'dak li jitqies bħala l-ewwel rumanz Verista, *Giacinta* (1879) ta' Luigi Capuana (1839-1915), li l-awtur iddedikah lil Zola. Id-distakk jinħass l-aktar fit-tieni edizzjoni iktar Naturalista tar-rumanz tal-1886. Wieħed mill-kriterji ewlenin tal-Veriżmu, magħruf bħala "l-eklissi tal-awtur," insistew fuqu kemm Capuana u kemm Giovanni Verga, li kien ippropona li l-id tal-artista trid tibqa' għalkollox inviżibbli (Brincat 96). Capuana stqarr li r-rumanz m'għandux iservi ta' mezz biex titwassal xi idea jew sistema (Capuana, *Gli "ismi" contemporanei* 30). Naturalment, jgħid Brincat, dan ma jfissirx li Capuana u Verga mxew ma' dawn "il-prinċipji teoriċi" (96-97); wara kollox, il-leħen tan-narrazzjoni maħluq mill-awtur jew l-awtriċi huwa dak li jmexxi r-rakkont.

Capuana kien rumanzier Kataniż magħruf sew f'Malta tal-bidu tas-seklu 20 min-nies tal-kultura (Friggieri, *Ellul Mercer* 4), u fl-ewwel ħarġa tar-rivista *Malta Letteraria* ta' Settembru 1904 dehret novella tiegħu bl-isem ta' "Sorrisino;" f'dir-rivista deher ukoll xogħol dwar il-kitba tiegħu (Friggieri, *Ellul Mercer* 7). Letterati bħal Giacinto Tua u l-awtoritajiet ta' Malta laqgħu l-fehmiet ta' Capuana li kien ġie Malta bejn it-12 u s-27 ta' Diċembru 1910 fuq stedina ta' Agostino Levanzin biex jagħmel taħdita fuq ir-relazzjoni bejn ix-xjenza u

l-arti. Iż-żjara qanqlet entużjażmu kbir (Brincat 92, 112; Friggieri, "La visita"), kemm għax Capuana kien awtur kontemporanju ewlieni kif ukoll għaliex kien professur tal-letteratura Taljana fl-Università ta' Katanja (Friggieri, "La visita"). Madankollu kien hemm ukoll figuri letterarji ewlenin, bħal Ġużè Muscat Azzopardi, li ħaduha qatta bla ħabel kontra l-Veriżmu għal raġunijiet morali u beżgħu mir-"*ributtante verismo zoliano*" (Brincat 92; Vella 82). Ir-rumanz Malti kellu jistenna sas-snin 30 tas-seklu 20 biex jibda jesperimenta b'elementi tal-Veriżmu, waqt li l-esperimentazzjoni fin-novella bdiet qabel (Brincat 93-94). Fid-diskors pubbliku tiegħu, li deher ftit wara fil-ġurnal Malti *L'Avvenire*, Capuana tkellem dwar kif l-arti, minkejja l-vokazzjoni tagħha marbuta mal-immaġinazzjoni, ma setgħetx tibqa' sajma mill-iżviluppi li kienu qed iseħħu fil-qasam tax-xjenza (Friggieri, "La visita"). Balzac daħħal fir-rumanz l-idea, jgħid Capuana, tal-osservazzjoni immedjata tal-post u tal-ambjent u l-awturi ma setgħu jinjoraw ebda rokna tal-ħajja fir-rappreżentazzjoni fin-narrattiva letterarja. Fl-istess ħin il-kelliem saħaq li kunċetti xjentifiċi, filosofiċi, reliġjużi, mistiċi, u estetiċi ma kienx posthom fix-xogħol tal-arti, għax il-funzjoni tal-arti hija tassew differenti minn dik tax-xjenza, tal-morali u tar-reliġjon.

Ma nafux jekk Ġużè Bonnici kienx influwenzat direttament min-novelli jew ir-rumanzi ta' Luigi Capuana, u ma nafux qarax is-saġġi kritiċi tiegħu. Nafu, però, li bħal Capuana, Bonnici kellu interess kemm fl-arti u kemm fix-xjenza, u fil-kelmtejn ta' preżentazzjoni għall-ktieb ta' Bonnici tal-1932 dwar *It-Trobbija tat-Tfal*, il-Prof. Giusè Ellul, li kien jgħallmu l-Università, sejjaħlu "ż-żagħżugħ tabib Bonnici, wieħed mill-kittieba tal-Malti, studjuż ħafna tax-Xjenza li huwa bil-qalb ħaddan, u ħabib tal-fqar" (Ellul 4). L-istil għalkollox differenti tal-kitba f'dan il-ktieb, b'sentenzi kultant qosra ħafna li jippreżentaw idea waħda, jixhed li l-awtur kien konxju sew tal-modi differenti kif jista' jużа l-lingwa fl-arti u fix-xjenza, fin-narrattiva u f'manwal għall-poplu. Barra minn hekk, mix-xogħol ta' riċerka ta' Shanna Spiteri nafu li Bonnici kien iħobb jaqra ħafna bit-Taljan, prinċipalment kotba klassiċi Taljani. F'diskors dwar "L-Iżvilupp tal-Letteratura Maltija" (1949), il-ħabib tal-qalb tiegħu Ružar Briffa jgħid li "Ġużè Bonnici kien miġnun fuq ir-rumanzi u n-novelli Taljani" (1). Mill-fatt li kiteb novella bit-Taljan nistgħu nobsru li r-rabta tiegħu mat-Taljan letterarju kienet b'saħħitha (ara Borg xiv). Shanna Spiteri tgħid ukoll li kellu kollezzjoni ta' xogħlijiet letterarji ta' awturi Russi, fosthom *Anna Karenina* ta' Leo Tolstoy. Dawn huma awturi li nafu li influwenzaw sew lil Luigi Capuana, bħalma influwenzawh ir-rumanziera Franċiżi, fosthom Zola, li Capuana jirreferi għalih kemm-il

darba fil-kitbiet tiegħu, avolja eventwalment jitbiegħed minnu estetikament meta jinqata' mill-Pożittiviżmu (Dombroski 464). Meta nqis dan il-kuntest storiku letterarju u l-elementi Realisti f'*Ħelsien*, nasal għall-konklużjoni li l-fehmiet ta' Capuana dwar il-kitba tan-narrattiva jgħinuna biex nanalizzaw il-funzjoni tan-narratur eterodijeġetiku ta' Bonnici.

Leħen Narrattiv Diskret

F'saġġ dwar "La crisi del romanzo" li xxandar fl-1898, aktar minn 10 snin qabel iż-żjara tiegħu f'Malta, Capuana fisser kif fl-imgħoddi l-letteratura Taljana kienet marida sew bir-Romantiċiżmu, "*un accesso di romanticismo; febbre a quaranta gradi, allucinazioni, delirio!*" u għalhekk it-tabib ordna doża tajba ta' Naturaliżmu u sperimentaliżmu (*Gli "ismi" contemporanei* 24). Meta l-letteratura sikret b'dawn l-elementi, ingħatat doża ta' psikoloġiżmu f'kull parti ta' ġisimha, iżda din il-kura donnha qatgħet lil-letteratura, f'għajnejn Capuana, mir-realtà tal-ħajja ta' kuljum tal-biċċa l-kbira tal-poplu. Capuana jsostni li l-letteratura trid tħaddan "il-metodu tal-osservazzjoni," imma dejjem skont il-limiti imposti mill-karattru u n-natura tax-xogħol tal-arti (26). Id-dmir tal-artisti hu li "jibnu x-xogħol letterarju tagħhom fuq il-bażi ta' osservazzjoni diretta u jagħtu libertà sħiħa lill-fatti, lill-karattri, lill-passjonijiet biex jaġixxu," mingħajr ma l-awturi jdaħħlu "l-kriterji partikulari" tagħhom. Capuana jemmen li l-awturi jridu jimitaw proprju n-natura, li ġġib fid-dinja l-ħlejjaq u titlaqhom għal riħhom u tesponihom għall-ġudizzju tas-soċjetà (26). Dan l-element ta' karattri mitluqin għal riħhom min-natura jinħass fir-rumanz tat-tabib u xjenzat żagħżugħ Ġużè Bonnici, li jħares lejn il-karattri tiegħu maqbudin fil-morsa tan-natura (u x-xorti) tagħhom. Dawk li huma fiżikament b'saħħithom, bħal Peppi, ħu Feliċ, li "jiflaħ ikisser il-ġebel" (Bonnici, *Ħelsien* 103), u missieru Ġamri, kapaċi jkampaw fil-ħajja minkejja l-kuntrarji kollha tal-faqar u l-inġustizzja soċjali strutturali li jsibu ma' wiċċhom, għax is-saħħa fiżika tagħhom tirfed is-saħħa mentali. Ir-rumanz qed jitkellem fuq Malta li fiha kwart tat-trabi kienu jmutu qabel ma jagħlqu sena (Bonnici, *It-Trobbija* 13). Fin-narrattiva ta' Bonnici hemm "il-fehma li kollox iseħħ skont destin" (Friggieri, "Kumment" 27). Fir-"realiżmu psikoloġiku u spiritwali" tiegħu, "it-tbatija tal-individwu" hija "l-eżempju ewlieni tan-niket uman kollu," u l-inġustizzji soċjali l-awtur "ibiddilhom f'turija tal-qawwa tax-xorti fuq il-bniedem privat." Waqt li hu membru ta' komunità soċjali, il-bniedem jintlaqat bħala individwu (Friggieri,

"Kumment" 27). Kif turina l-ġrajja ta' Feliċ, fir-rumanz id-destin tal-individwu jistrieħ qabelxejn fuq is-saħħa fiżika.

Minkejja d-diwi politiku u soċjali ta' ismu, u minkejja l-fehma li fih "insibu mqaxxra l-ħajja raħlija kif jaf iħossha u kif jaf ifissirha l-kittieb" (Chetcuti 29), *Ħelsien*, bit-taqtigħa tal-bniedem man-natura u max-xewqat u l-ambizzjonijiet tiegħu, huwa rumanz iżjed mixħut fuq il-psikoloġija individwali milli fuq fenomeni soċjali. Jista' jkun li għalhekk ukoll il-ħabib tiegħu Ġużè Chetcuti kien ħabbar li "għalkemm għadu ma ħareġx għad-dawl, diġà jinsab imdaħħal bħala test fl-Università" (29): dan mhux rumanz li jisfida l-poter politiku, kulturali u soċjali. Mark Vella jiddeskrivi n-narrattiva ta' Bonnici bħala "'patoloġija' tar-ruħ umana" għax titlaq "mit-twegħir soċjali" sabiex tasal "għall-analiżi ta' individwi mnikktin u vittmi" (100-101). In-narratur ta' Bonnici ma jidhirx wisq interessat li jattakka l-istrutturi politiċi, ekonomiċi u soċjali inġusti li minħabba fihom ir-raħlin ta' Ħal Rażul, jitħabtu kemm jitħabtu, qajla jistgħu jieħdu r-ruħ. Ġamri jrid imur jittallab mingħand il-Gvern, bil-għajnuna tal-figura ekkleżjastika patrijarkali ta' Dun Xand, biex iqabbillu biċċa art moxa lejn Ta' Feles (94); u hemm nuqqas ta' aċċess għall-infrastruttura u għall-edukazzjoni għal min għandu bżonnha l-iżjed. Minkejja li jirrakkonta l-istorja fl-isfond ta' strutturi inġusti li jekk irridu, bħala qarrejja nistgħu nilmħuhom, in-narratur jidher li ma jridx jeħodna f'dik id-direzzjoni u jagħżel li jixħet l-attenzjoni tiegħu l-iżjed fuq il-psikoloġija u l-moralità tal-individwi. In-narratur jhewden mhux biss, ngħidu aħna, fuq il-fatt li Luretu "kien ifittex in-nisa, u n-nisa kienu jogħxew jintilfu miegħu f'sahriet ta' mħabba miġnuna," imma anki, skont il-kredu patrijarkali dominanti li jittrażmetti, fuq il-fatt li n-nisa "kienu donnhom jinsew dmirijiethom kollha" (139). Għal-leħen narrattiv ta' Bonnici, bħal dak ta' George Eliot f'*Middlemarch* (Eagleton f'Cobley 88), nistgħu niksbu l-akbar ġid għall-komunità billi niffukaw fuq ir-riforma morali personali minflok riforma politika li tmiss is-sisien mherrija ta' soċjetà kolonjali u kapitalista profondament inġusta.

Għalkemm ma nistgħux inqisuh bħala rumanz politiku, *Ħelsien* huwa l-iktar wieħed fost ir-rumanzi ta' Bonnici li għandu element politiku. Ngħidu aħna, in-narratur jgħaddi kumment negattiv fuq il-politika inġenerali meta jgħid li "l-għedewwa" politiċi ta' Luretu kienu moħħhom biex jaqilgħu l-ħama kollu li jsibu dwaru, "l-intietef kollha ta' ħajtu," qishom "Nemes għatxan id-demm u mxennaq minn fatra kotrana" li jrid, akkost ta' kollox, "iross u jaħfen u jeqred id-debħa mixtieqa" (160). Imma fl-aħħar mill-aħħar, ebda wieħed mill-erba' rumanzi ta' Bonnici m'għandu l-impenn politiku tad-delegat żagħżugħ tal-

Partit tal-Ħaddiema u awtur, fl-1931, tal-istorja bikrija tiegħu. Dik kienet fażi differenti ta' ħajtu, qabel laħaq tabib u nxteħet b'ruħu u ġismu fuq il-professjoni tiegħu, il-promozzjoni tal-Malti, il-kitba kreattiva, u l-pubblikazzjoni. Jista' jkun li kienet il-kultura ta' ħmieġ u opportuniżmu li jsemmi n-narratur li naffret lil Bonnici mill-politika.

Għan-narratur eterodijeġetiku, l-individwu jrid ikun magħmul b'mod li jkun jiflaħ jeħodha kontra l-qawwa u l-kapriċċi tan-Natura. Din hija t-taqbida ta' kuljum tal-bidwi. Il-bniedem li "n-natura ma tantx kienet ħanina miegħu," biex nikkwota min-novella "Paċikku" ta' Bonnici stess (103), "u għamlitu inqas minn ħaddieħor," għandu l-limiti tiegħu miktuba fl-inkapaċitajiet ta' ġismu. Ġamri, li kien qorob l-erbgħin sena,

> kien ġej minn ġebbieda ta' bdiewa: missieru, missier missieru, u l-qatgħa l-kbira minn niesu kienu kollha jaqilgħu x'jieklu mir-raba'. Hu kien wieħed minn dawk l-eluf ta' qalbiena bla isem li, għandhom mnejn bla ma jqisu l-kobor ta' ħidmithom, jeħduha mal-qawwa tan-natura biex jaħkmuha taħthom u jġiegħlu l-art troddilhom il-għajxien għalihom u għal ġenshom; wieħed minn dawk il-qalbiena li f'taqtigħa bla tmiem, f'kull siegħa u f'kull jum ta' ħajjithom bla mistrieħ u bla heda, iridu jżommu ruħhom dejjem imħejjija biex jilqgħu l-logħob tal-irjieħ u tax-xita . . . jerħulha mill-ġdid għat-taqbida ta' kuljum li minnha jridu jaqilgħu l-għajxien. (Bonnici, *Ħelsien* 25-26)

Biex tkampa, u wisq iktar biex ittejjeb is-sitwazzjoni ekonomika tiegħek, trid tkun b'saħħtek. Għalhekk id-destin ta' Feliċ, tifel dgħajjef, huwa miktub. Jista' jkun li għalhekk ukoll, minbarra l-ambizzjoni bla rażan u kattiva ta' Luretu, in-narratur ma jikkundannax bil-qawwa kollha lil Feliċ tad-delitt li jwettaq. Fil-ktieb *Il-Ġmiel ta' Ġisimna* tal-1939, li kitbu fl-istess sena li kiteb *Ħelsien*, Bonnici jinsisti fuq ir-rieda ħielsa tal-bnedmin: "Aħna naħsbu, irridu, nifhmu, nitkellmu. Aħna nistgħu nagħmlu t-tajjeb u l-ħażin, il-ġid u d-deni kif jogħġobna u kif jaqblilna; aħna nħobbu u nobogħdu, nidħku u nibku, nieħdu u nagħtu; aħna nagħżlu s-sabiħ u naħarbu l-ikrah, ingħollu s-safi u mmaqdru l-mittiefes," jgħid Bonnici, u "nqimu l-kbir u ngħajbu ċ-ċkejken u d-dgħajjef" (*Il-Ġmiel ta' Ġisimna* 158). Din tal-aħħar hija stqarrija li ma tistennihiex minn awtur dikjaratament Nisrani, iżda tirrifletti dak li jiġri fir-rumanz, speċjalment lil Feliċ.

Minkejja li "l-ħajja ġejja mir-ruħ li Alla jagħtina waqt it-tnissil tagħna," ir-rumanz irid iħabbat wiċċu mal-kunflitt bejn il-fehma li l-bnedmin mhumiex sempliċiment "magna mogħtija l-ħabel" għax għandhom ir-rieda ħielsa li

tispjega għaliex jagħmlu l-ħażen minkejja li ħalaqhom Alla, li hu tajjeb (*Il-Ġmiel ta' Ġisimna* 158), u l-fehma li d-destin tal-bnedmin huwa miktub. Waqt li "Feliċ jidher ikkundizzjonat mill-ambjent magħluq u miżeru ta' Ħal Rażul," Luretu wkoll, minkejja li donnu laħaq is-sema b'idu, "hu kkundizzjonat mill-permessività u l-opportuniżmu tal-belt. Kollox jieħu xejra fatalista" u l-bniedem jispiċċa parti minn "storja predeterminata" (Cassar 34), minkejja li mingħalih qed jiddeterieġi kollox hu. Hu u jitkellem fuq kif "il-kus tal-hena" ta' Luretu "kien għoddu mtela sax-xfar" (Bonnici, *Ħelsien* 159), in-narratur ta' *Ħelsien* jiddikjara li "x-xorti" tal-bnedmin hija "ħalja u nieqsa minn kull qies ta' ħaqq": fin-natura u fil-ħajja m'hemmx ġustizzja. Mhux veru li kulħadd jieħu li ħaqqu. Min-naħa l-oħra, huwa forsi minħabba l-inġustizzja tan-natura li n-narratur ma jeħodhiex daqshekk kontra Feliċ meta joqtol lil Luretu, għax donnu bil-qtil iwettaq il-ġustizzja li n-natura ma twettaqx, dik li Cassar isejħilha "ġustizzja poetika" (33). Il-pożizzjoni tan-narratur eterodijeġetiku fuq il-ħtija hija ambigwa. Fl-aħħar kapitlu l-maqtul u l-familja tiegħu ftit jew wisq jogħsfru mir-rakkont u n-narratur jiddedika l-aħħar paragrafi tar-rumanz lil Feliċ. Ix-xena fil-Qorti tispiċċa biċ-ċelebrazzjoni ironika, tista' tgħid assurda, ta' "Feliċ, merfugħ fuq l-idejn" (Bonnici, *Ħelsien* 258), u n-narratur ma jinfexx fit-ton ironiku tal-ewwel kapitli.

Fis-soċjetà ta' *Ħelsien* mhux biżżejjed li jkollok moħħok tajjeb: bħalma naraw fix-xena fis-Seminarju li fiha jrid jiddefendi ruħu fiżikament mill-omnipotenza ta' tifel imżarġan bl-isem ta' Albert li jgħajru "raħli maħmuġ" (79), anki Luretu, li ħdejn ir-raħlin l-oħra ġej minn familja tat-tajjeb li tiflaħ tagħtih l-aħjar opportunitajiet, irid juża s-saħħa fiżika biex ikampa fl-iskola. Is-sbuħija fiżika tiegħu mbagħad tgħinu biex jimxi 'l quddiem fil-professjoni tiegħu, essenzjalment qarrieqa skont in-narratur, ta' avukat, u jimponi ruħu bħala figura ewlenija fil-Belt.

Ir-rumanz ma jrid jagħmel xejn, jgħid Capuana, għajr "joħroġ kreaturi ħajjin minn ġo kwalunkwe materja" u "jwellidhom bl-istess varjetà, bl-istess ħala tan-Natura, imma aqwa minn tan-Natura, għax mhux soġġetti għall-jasar tal-kontinġenzi u tal-fatalità tal-mewt" (*Gli "ismi" contemporanei* 27); fl-aħħar mill-aħħar, waqt li l-bnedmin jispiċċaw, il-letteratura tibqa'. Ikun xi jkun l-istat soċjali tal-personaġġi, ikunu xi jkunu s-sentimenti, il-passjonijiet, il-fehmiet politiċi, it-twemmin reliġjuż, u l-konvinzjonijiet xjentifiċi tagħhom, jgħid Capuana, "ir-rumanz għandu jirriproduċi mhux il-mekkaniżmu imma proprju l-funzjoni normali u anormali ta' dawk l-elementi tant differenti minn xulxin, f'qalbhom, f'moħħhom u għaldaqstant fl-azzjonijiet li jwettqu u fil-

kumplikazzjonijiet li jinqalgħu" (27). Fil-limiti ta' rumanz Realista li ma jinqatax għalkollox mill-għażliet u l-preġudizzji tar-Romantiċiżmu Malti f'aspetti bħall-puriżmu lingwistiku, il-lingwa letterarja stilizzata, il-puritaniżmu Kattoliku, il-kundanna tas-superfiċjalità u l-immoralità tal-Belt, u l-isterjotipizzazzjoni maskilista tan-nisa, Bonnici jipprova jesplora l-individwalitajiet tal-karattri ewlenin tiegħu f'*Ħelsien* u jagħtihom ċertu spazju biex "jitkellmu" huma minflok jitkellem in-narratur permezz tagħhom.

Nafu bl-influwenza tar-rumanziera Russi fuq Bonnici u fuq awturi Realisti Maltin ta' żmienu u l-personaġġi tagħhom, bħal Leli Braġ, li permezz tas-Sur Kelin jiltaqa' ma' *Il-Ħlas tal-Ħtija* u *L-Aħwa Karamazov* ta' Dostoevsky (Ellul Mercer, 198, 199; Psaila 172, 173; Friggieri, *Ellul Mercer* 29-30). Is-suċċess kbir tar-rumanzi Russi ta' awturi bħal Gogol, Tolstoy u Dostoevsky, jgħid Capuana, mhux ġej biss mill-"kunċetti tal-kriżi tal-kuxjenza, mit-taqbidiet fir-ruħ tal-bniedem, jew mill-viżjonijiet speċjali" tagħhom imma mill-"metodu ta' osservazzjoni bir-reqqa u s-sinċerità straordinarja" li biha jħaddmu dan il-metodu (28). Capuana jemmen li fix-xogħol letterarju tagħhom, ir-rumanziera għandhom l-obbligu li jinsew lilhom infushom, li jixxejnu, li jgħixu l-ħajja tal-personaġġi tagħhom (*Gli "ismi" contemporanei* 29). Iridu jħossu u jaħsbu bħall-personaġġi li joħolqu, mhux b'mod ironiku, jew kritiku, imma "b'oġġettività perfetta," għax il-personaġġi nfushom biss huma responsabbli minn dak li jħossu u dak li jaħsbu. Capuana jsostni li, kemm jista' jkun, ir-rumanziera m'għandu jkollhom ebda morali, reliġjon, jew politika tagħhom, fis-sens li n-narrattiva tagħhom ma tridx tikxef suġġettività awtonoma. Jekk ir-rumanziera jiddeffsu fil-karattri tagħhom jispiċċaw joħolqu pupazzi jew manikini li jilbsu u jaġixxu kif iriduhom huma.

Mhux xogħol il-karattri li jkissru rashom biex isolvu kwistjonijiet kbar, li jfissru xi teżi kbira. Xogħolhom hu li "jsolvu każijiet parzjali," għax kull persuna hija "dinja għaliha nfisha" (Capuana, *Gli "ismi" contemporanei* 29). Dawk li jitwieldu rumanziera, jgħid Capuana, jitwerwru, mingħajr ma jridu, "mit-teżi," jiġifieri mill-kitba ta' rumanz li jsostni teżi. Minħabba l-kwistjonijiet morali li jqanqal ir-rumanz ta' Bonnici, speċjalment lejn l-aħħar, in-narratur eterodijeġetiku għandu ħafna fejn jiffilosofizza u jippontifika dwar il-ħtija ta' Feliċ u ta' karattri oħrajn, imma dan jagħżel li ma jagħmlux. Meta nħares lejn *Ħelsien* fl-isfond ta' *Leli ta' Ħaż-Żgħir*, bin-narratur prominenti tiegħu, dan huwa wieħed mill-iktar aspetti li jissorprenduni. In-narratur idaħħalna fil-kuxjenza ta' Ġamri, Rożina u Paċikku waqt li qed jhewdnu li t-tort tal-qtil li wettaq Feliċ huwa tagħhom, iżda ma joħloqx it-teżi indipendenti tiegħu. Dan

jiftaħ it-tmiem tar-rumanz beraħ u jħallih, kif tgħid Maria Simiana (*L-Għeluq u l-Karatterizzazzjoni* 16, 93), mingħajr għeluq.

Fokalizzaturi Differenti, Narratur Wieħed

In-narrazzjoni ta' Bonnici ma titbigħedx mill-kummentarju suġġettiv daqs dik ta' Capuana. In-narratur imparzjali ta' *Giacinta* jirrakkonta l-aktar skont il-fokalizzazzjoni li jagħżel, skont il-karattri li jwasslilna r-riflessjonijiet individwali u ġewwiena tagħhom, Teresa Marulli, bintha Giacinta, il-maħbub tagħha Andrea Gerace, u oħrajn. L-analiżi psikoloġika tal-personalità mġarrba ta' Giacinta, minflok jagħmilha n-narratur li jkun qed josserva l-ġrajjiet, jagħmilha t-Tabib Follini, l-*alter ego* tar-rumanzier, fit-tieni kapitlu tat-tielet u l-aħħar parti tar-rumanz. Dan huwa fenomenu narrattiv li f'*Ħelsien* għandna biss ħjiel tiegħu: in-narratur jeħodna fil-ħsibijiet ta' Ġamri u Żabbetta dwar binhom Feliċ imma m'hemmx personaġġ partikulari li jagħmel analiżi xjentifika tal-personalità tal-protagonista minflok in-narratur. Fid-dijeġesi, Follini jistudja lil Giacinta "bil-kurżità bierda ta' xjenzjat *quddiem każ interessanti ħafna*" (Capuana, *Giacinta* 84); wara kollox ir-rumanz huwa studju psikoloġiku tal-protagonista u studju soċjoloġiku tas-soċjetà li topprimiha (Dombroski 464). Il-pożizzjoni ta' Follini, li qed josserva lill-protagonista minn ġod-dinja maħluqa mit-test letterarju, qisha l-pożizzjoni tan-narratur impersonali li ħoloq Capuana u li qed jifli l-karattri u l-ġrajjiet kollha minn barra. Follini jara fil-karattru passjonali ta' Giacinta mhux biss "prodott taċ-ċelluli, tan-nervituri u tad-demm" imma anki, bħala "dixxiplu" ta' Angelo Camillo De Meis tal-Università ta' Bologna, tar-ruħ u tal-ispirtu (Capuana, *Giacinta* 84). Fil-personalità tagħha jara dak li wirtet mingħand il-familja tagħha u r-riżultat taċ-"ċirkostanzi soċjali" li fihom sabet ruħha. Capuana jrid ineħħi kemm jista' kull ħjiel tal-vuċi separata tan-narratur u hawnhekk Follini, donnu t-"tabib-filosfu" ideali tiegħu, kif issejjaħlu Adriano (96), jaqdi l-funzjoni analitika li sikwit jaqdi n-narratur eterodijeġetiku f'rumanzi ta' ġeneri oħrajn. F'waqt wieħed ċkejken f'*Ħelsien*, sentenza waħda li donnha tħabbar il-kumplessità tan-narrattiva Maltija tal-ġenerazzjoni kożmopolita li ġiet ħafna wara, Ġamri, minn fokalizzatur "sieket" tan-narratur eterodijeġetiku, jindirizza fi ħsibijietu, mingħajr virgoletti, lil ibnu Feliċ. F'nifs wieħed Ġamri jsir bħallikieku n-narratur omodijeġetiku: "Min qatt kellu jgħidlu li ibnu, id-demm ta' demmu, sa jasal biex itabba' ġieħu u jtemm ħajtu fil-għajb! Imsejken Feliċ, kemm hi ħarxa l-aħħar biċċa tal-medda ta' ħajtek u

kemm imrar u qrusa kien imħejji għalik! Imma Feliċ ma kienx ħati; il-ħati kien hu, Ġamri . . . " (Bonnici, *Ħelsien* 219). Hawnhekk in-narratur eterodijeġetiku jċedi għal ftit il-ħakma u l-awtorità tiegħu fuq in-narrazzjoni. F'waqt ieħor, in-narratur jindirizza mingħajr virgoletti lil Rożina b'mod retoriku, "Għażiża, għażiża Rożina" donnu qed ikellimha Feliċ innifsu (252). Għal waqt wieħed, in-narratur isir Feliċ.

Bħal Capuana r-rumanzier, f'ħafna mumenti Bonnici jirrakkonta l-istorja tiegħu permezz ta' narratur li jinqeda b'għadd ta' fokalizzaturi u dan jagħtih il-possibilità li jagħmel dak li jissuġġerixxi Capuana t-teoriku letterarju, jiġifieri li jħalli l-karattri jsawru l-ġrajja tagħhom u l-interpretazzjoni tagħha. Ngħidu aħna n-narratur jagħmel l-għażla strateġika li jsejjaħ lill-Prosekutur "ir-raġel liebes l-iswed" sittax-il darba fl-aħħar kapitlu għax Feliċ, il-fokalizzatur, hekk jarah; il-mixli qatt ma daħal il-qorti u din id-dinja tal-borgeżija ma jafhiex. Iżda bħalma jiġri fil-każ ta' *Germinal*, hemm ukoll waqtiet meta n-narratur jintervjeni b'mod dirett. F'din is-silta jippreżenta lil Ġamri bħala parti minn kategorija anonima ta' bnedmin li minkejja li l-ħajja tagħtihom bil-ħarta u l-istrutturi tal-bnedmin huma inġusti magħhom, ma jaqtgħux qalbhom u jibqgħu jitħabtu biex itejbu l-kundizzjoni materjali tagħhom:

> Hu kien wieħed minn dawk l-eluf ta' qalbiena bla isem li, għandhom mnejn bla ma jqisu l-kobor ta' ħidmithom, jeħduha mal-qawwa tan-natura biex jaħkmuha taħthom u jġiegħlu l-art troddilhom il-għajxien għalihom u għal ġenshom; wieħed minn dawk il-qalbiena li f'taqtigħa bla tmiem, f'kull siegħa u f'kull jum ta' ħajjithom bla mistrieħ u bla heda, iridu jżommu ruħhom dejjem imħejjija biex jilqgħu l-logħob tal-irjieħ u tax-xita; wieħed minn dawk il-qalbiena li meta jaqgħu mirbuħa ma għandhom l-ebda tama li tagħhom u ta' għemilhom għad tibqa' xi tifkira ħlief xi ħarruba jew xi siġra oħra mikula mix-xemx u maħruqa mir-riħ. Biżżejjed ħalba xita mhix f'waqtha, biżżejjed ftit sigħat ta' riħ qawwi biex itellifhom ix-xogħol ta' xhur sħaħ; biżżejjed id-duda tinxtered aktar għaġġelija jew il-mard jidħol ftit aktar 'il ġewwa biex jaraw kollox jinbala' u jinxef f'idejhom, biex il-ħolm u t-tama ta' ftit qligħ sewwa jgħibu fix-xejn. B'daqshekk ma jaqtgħux qalbhom. (25-26)

Dan huwa l-ewwel intervent twil tan-narratur eterodijeġetiku ta' *Ħelsien* għax ma nistgħux nattribwixxu dan il-kumment lil Ġamri jew lil xi karattru ieħor. Il-qawwa ta' din il-vuċi minn barra d-dijeġesi tinħass sew fir-retorika ta' din is-silta u tiġbdilna l-attenzjoni, jew tfakkarna, kif jissuġġerixxi Cobley

meta jitkellem dwar ir-ritmi rikorrenti tan-narrazzjoni (41), li hemm narratur li qed jirrakkonta. Fid-definizzjoni ripetuta ta' Ġamri, permezz ta' anafora li tispikka, bħala "wieħed minn dawk il-qalbiena," hemm stqarrija espliċita ta' simpatija lejn Ġamri u l-membri anonimi tal-komunità li jbatu u jistinkaw fis-skiet. In-narratur eterodijeġetiku, li jirrakkonta l-ġrajjiet ta' komunità mwarrba ta' bdiewa fqar mill-perspettiva tagħhom, ma jagħmel ebda sforz biex jaħbi l-pożizzjoni ideoloġika tiegħu.

Id-definizzjoni suġġettiva tal-bdiewa bħala "qalbiena" tikkonferma l-pożizzjoni morali tan-narratur li hija iktar qrib dik tan-narratur tar-rumanz ta' Juann Mamo, awtur li Bonnici qatt ma jsemmi, milli tal-kittieba li jikkritika f'nota f' *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka*, li "ħsiebhom biex jimxu wara l-bidwi li jiżra' f'art mhix maħduma" (Mamo 333). Mark Vella jara lil Bonnici bħala "pittur malinkoniku ta' raħħala miżerabbli u karattri marradija quddiem il-bruda u l-ipokrisija tal-bqija tas-soċjetà," awtur li jisħaq fuq "is-supremazija tal-emozzjonijiet" u jislet "riflessjoni dwar ir-ruħ umana, imtaħħta minn ambjenti isħeħ minnha (101). Bħalma n-narratur ta' *Germinal* jagħżel bejn minaturi differenti, fosthom Étienne u Chaval, skont il-karattri u l-valuri morali tagħhom, hekk ukoll jagħmel in-narratur ta' *Ħelsien*. Iżda t-tnejn li huma jixħtu l-ħarsa tagħhom fuq dawk li, biex nużaw diskors soċjoloġiku (Gelderblom 1310), għandhom kapital ekonomiku, soċjali, kulturali u simboliku limitat. Huma qalbiena iktar u iktar għax, kif jinterpreta x-xorti umana Bonnici, id-destin tal-personaġġi huwa miktub sa mit-twelid tagħhom: skont id-Deterministi, fl-oqsma tax-xjenza tal-ġenetika, tal-imġiba u tal-konjizzjoni, u tan-newroxjenza, qed tikber l-evidenza li r-reazzjonijiet tagħna l-bnedmin huma kkundizzjonati iktar milli naħsbu, jew milli konna naħsbu, minn fatturi li m'għandniex kontroll fuqhom (Willmott 7). Dak li jgħid Friggieri dwar kif "Id-determiniżmu fiżjoloġiku kien, ftit jew wisq, il-punt tat-tluq ta' kull rappreżentazzjoni tal-bniedem fil-kitba" fin-Naturaliżmu (*Ellul Mercer* 2), jgħodd ukoll għar-Realiżmu ta' *Ħelsien*.

Il-pożizzjoni filosofika tan-narratur ta' *Ħelsien* toħroġ ukoll fl-anafora fit-tieni sentenza, iqsar mill-ewwel waħda, li fiha jitkellem fuq il-vulnerabilità tal-bnedmin iż-żgħar quddiem il-forzi imprevedibbli tal-ħajja: fiċ-ċokon tal-kelma waħdanija "biżżejjed" hemm iċ-ċokon tal-anonimat ta' nies bħal Ġamri; fir-ripetittività tal-anafora hemm id-dgħufija kronika tiegħu u ta' nies bħalu li fiċ-ċirkostanzi ta' kompetizzjoni u stratifikazzjoni li jsibu ruħhom fihom diffiċli jissieltu biex ikabbru dawk li Gelderblom isejħilhom "il-portafolli tal-kapital" tagħhom (1310). Minkejja l-preżenza nofsha mistura tiegħu, għax

donnha maħżuna fil-kuxjenza ta' Ġamri, il-pożizzjoni ideoloġika tan-narratur maħluq minn Bonnici hija ċara.

Ir-relazzjoni bejn il-kuxjenza ta' karattru u l-osservazzjoni eterodijeġetika tan-narratur issir iktar kumplessa meta n-narrazzjoni tgħaddi minn leħen għal ieħor, mingħajr skossi, mhux biss f'paragrafu wieħed iżda saħansitra f'sentenza waħda. L-effett li jinħoloq huwa dak ta' narrazzjoni komprensiva li għandha ħakma fuq l-interpretazzjonijiet kollha. Ebda narrattiva ma tista' tkopri kull angolu imma din hija l-impressjoni li nħoss li tagħti din l-istrateġija tan-narrazzjoni f'*Ħelsien*. F'paragrafu twil, mifrux fuq żewġ paġni, fil-bidu tat-tielet kapitlu, ir-rumanz jintroduċilna l-personaġġ sorprendenti għal żmienu ta' Madliena. Hija mara b'sesswalità ripressa li donnha tħabbar il-miġja, wara l-Indipendenza, tal-karattru straordinarju tas-Sa Rożann, bil-profil psikanalitiku Modern tiegħu, fir-rumanz *Samuraj* ta' Frans Sammut. Is-sehem ta' Madliena mhuwiex sekondarju daqskemm jidher: id-dikjarazzjoni ta' ħtija ta' Paċikku bħala l-qattiel ta' Luretu hija wkoll dikjarazzjoni ta' mħabba lil Madliena. F'dan ir-rumanz kull personaġġ, kull episodju jipparteċipa fil-ġrajja prinċipali: f'*Ħelsien*, bħal f'*Germinal* u *Giacinta*, m'hemmx id-digressjonijiet ta' *Leli ta' Ħaż-Żgħir*. Din storja magħquda sew li fiha l-partijiet jaħdmu flimkien f'tifsila waħda. Meta nħarsu lura nintebħu x'kien il-pjan, nagħrfu s-sinjali, nifhmu l-elementi kollha tad-disinn tal-awtur implikat, imma dan kapaċi nagħmluh wara, mhux huma u jseħħu l-ġrajjiet. It-ton leġġer tan-narrazzjoni fl-ewwel xeni aktarx iqarraq bina, bħalma jqarraq bina l-isem polifoniku tar-rumanz, bil-konnotazzjonijiet politiċi, soċjali u fl-istess ħin individwali tiegħu. Minħabba l-qrubija bejn l-osservazzjoni "minn barra" tan-narratur u l-osservazzjoni minn ġol-kuxjenza ta' Madliena, in-narratur eterodijeġetiku la jinħass imbiegħed u lanqas maqtugħ mill-karattri "tiegħu." Hemm kompliċità bejniethom li tinħass fis-sehem tagħhom fil-ġrajja. In-narratur iħoss anki għal dawk il-karattri ewlenin, Luretu u Rożina, li ma jaċċettax l-ambizzjoni tagħhom, imma jifhem il-psikoloġija li tmexxihom (donnha minn imneħirhom).

Il-kompliċità bejn il-leħen narrattiv u l-kuxjenza tal-karattri tinħass sew f'din is-silta mill-paragrafu dwar Madliena fil-bidu tat-tielet kapitlu:

> Id-dehra ta' dawk l-irġiel kollha fuq is-setaħ u l-ħsieb li issa jkollha tgħaddi kemm-il darba minn bejnhom u għandu mnejn, ukoll, ittihom jixorbu, ħawdu 'l Madliena u qanqluha sewwa; għajnejn l-irġiel kienet tħosshom jaħarquha; u kienet tħobb taħrabhom li ma tkunx il-ħtija ta' xi ħsieb ħażin fihom. Hi, fit-tjieba tagħha u f'dik id-daqsxejn frugħa li tibqa' dejjem miżrugħa ġo qalb

> il-bniedem, kienet tħossha bħalma kienu jarawha l-oħrajn, bħala bniedma li ċaħdet suritha ta' mara biex tagħti ruħha lil Alla u tagħmel ġid lil għajrha, bħala bniedma bla ġibda u bla ħajra. Hi, għandha mnejn bla ma kienet taf u bla ma kienet trid, kienet taħseb li dehritha setgħet tqanqal xi raġel u ġġiegħlu jidneb b'xi xewqat jew ħsebijiet ħżiena; u f'qalbha kienet tgħid li aħjar il-mewt minn ħtija bħal din. (Bonnici 50)

L-ewwel sentenza f'din is-silta tirrapportalna dak li għadda minn moħħ Madliena. Permezz tal-funzjoni tagħha bħala fokalizzatriċi, in-narratur ifissrilna x'inhuma l-affarijiet li ħawduha u qanqluha sewwa. Il-fokalizzazzjoni hija meta "*The story is presented in the text through the mediation of some 'prism,' 'perspective,' 'angle of vision,' verbalized by the narrator though not necessarily his*" (Rimmon-Kenan 73), f'dan il-każ l-angolu ta' Madliena. S'hawnhekk tidher id-distinzjoni bejn il-vuċi tan-narrazzjoni u l-personaġġ li mill-perspettiva tiegħu qed naraw is-sitwazzjoni.

L-affarijiet jikkumplikaw ruħhom sew fis-sentenza ta' wara, fost l-oħrajn bil-klawsoli subordinati tagħha: in-narratur jistqarr li Madliena kienet konxja minn kif kienet tħossha, bħala "bniedma li ċaħdet suritha," imma fl-istess nifs in-narratur jgħid ukoll li n-nies l-oħrajn hekk kienu jarawha. Issa din hija ħaġa li jafha n-narratur estern u hi ma jidhirx li hi konxja minnha. Ma kinitx taf kif kien iħares lejha ħaddieħor. Waqt li hi beżgħet li bil-qrubija fiżika tagħha fost l-irġiel setgħet tkun "il-ħtija ta' xi ħsieb ħażin fihom," in-narratur jistqarr li fl-irġiel Madliena ma kinitx tqanqal xewqat sesswali. It-tieni sentenza wkoll għandha klawsola subordinata li fiha n-narratur jgħaddi kumment li bid-dikjarar ma joħroġx mill-kuxjenza tagħha: permezz ta' osservazzjoni esterna dwar il-karattru ta' Madliena u kumment ta' psikoloġija popolari, in-narratur eterodijeġetiku jiġbdilna l-attenzjoni lejn "it-tjieba tagħha" u "dik id-daqsxejn frugħa li tibqa' dejjem miżrugħa ġo qalb il-bniedem." Imbagħad fit-tielet sentenza, in-narratur saħansitra jgħidilna x'kienet taħseb, għandu mnejn "bla ma kienet taf u bla ma kienet trid." F'dan is-sens, bejn il-leħen eterodijeġetiku u l-karattru m'hemmx biss intimità: hemm ukoll relazzjoni ta' poter. Hawnhekk l-awtorità tiegħu fuq il-kuxjenza ta' Madliena hija kbira. Hemm sitwazzjoni simili ta' poter fuq il-karattru, u bl-użu tal-istess frażi "għandu mnejn," f'sekwenza anaforika prominenti meta n-narratur barrani jipproponi t-tliet interpretazzjonijiet Romantiċi tiegħu tal-kaġun tat-tqanqila f'Luretu meta jara lil Rożina għand il-Barunissa De Angelis (144).

Is-sentenzi ta' wara f'dan il-paragrafu twil jikkonfermaw l-indħil mikxuf

tan-narratur eterodijeġetiku fil-kostruzzjoni tal-karattru tagħha: "Min jaf kinetx tkun imsabbra jew imweġġgħa," jistaqsi n-narratur mhux b'mod retoriku (u mingħajr is-sinjal tal-mistoqsija), "kieku ntebħet li għajnejn l-irġiel li għaddiet minn fosthom kollha strieħu fuq xbihet Gerit, kollha ħajja u fuq tagħha, u li lilha anqas messitha ħarsa waħda ta' tmellis u ta' mogħdrija" (Bonnici, *Ħelsien* 50). Ir-ritratt tas-sura tagħha, "irqiqa u niexfa donnha sejra tinqasam ma' kull pass, il-wiċċ isfar ħadrani u mixrub, b'xofftejn bojod u rqaq u b'għajnejn dejjem imwaħħla fl-art donnhom ifittxu xi ħaġa mitlufa," in-narratur jagħtihulna mill-perspettiva esterna tiegħu, mhux, ngħidu aħna, mill-perspettiva ta' xi ħadd mill-irġiel li qed josserva lilha u lil Gerit, kif aktarx kien jiġri kieku din kienet xena minn *Giacinta*. Terġa' u tgħid, fis-sentenza dwar suritha n-narratur idaħħal ukoll parenteżi. Dan donnu jagħmlu biex jinsisti fuq il-funzjoni tiegħu bħala leħen li jipprova jfisser il-psikoloġija tal-karattri, dak li ma tistax tispjegah jekk tgħid sempliċiment li għajnejha kienu jkunu "dejjem imwaħħla fl-art donnhom ifittxu xi ħaġa mitlufa (għandha mnejn kienet tfittex il-hena tal-imħabba li ma sabetx u li ma kellhiex tama li ssib aktar f'did-dinja) . . ." Minkejja li l-karattri ftit jew wisq jippreżentaw ruħhom huma meta jużahom bħala l-fokalizzaturi tiegħu, in-narratur jassisti wkoll lin-narratarji tiegħu fl-interpretazzjoni tal-imġiba. Hawnhekk, l-introduzzjoni tal-parenteżi tissuġġerixxi li l-leħen li qed jirrakkonta jrid jiddistingwi bejn żewġ stqarrijiet tiegħu. Minn banda hemm l-osservazzjoni "oġġettiva" tiegħu dwar id-dehra tagħha, bil-"libsa sewda maqfula sa għonqha u li bilkemm ma kinetx tħalliha tkaxkar mal-art u li ma kienet taqla' qatt minn fuqha." Skont in-narratur, b'din id-dehra ma setgħet tiġbed lejha l-ħajra ta' ħadd. Mill-banda l-oħra, il-kumment konxjament suġġettiv fil-parenteżi li qed jippreżenta ipoteżi, "għandha mnejn," huwa tentattiv ta' interpretazzjoni psikoloġika tal-imġiba u l-ilbies. Il-parenteżi, madankollu, m'għandhiex dejjem din il-funzjoni: f'kap III, pereżempju, il-parenteżi "u kollha kemm huma (barra, ma għandniex xi ngħidu, Toni)" (Bonnici, *Ħelsien* 60), tfakkar lin-narratarji li hemm narratur li qiegħed jieħu ħsiebhom u jmexxihom. Fid-diskors politiku li jagħmel Luretu lir-raħlin ta' Ħal Rażul (201-202), min-naħa l-oħra, fil-parenteżi hemm didaskalija li permezz tagħha n-narratur ifisser ir-reazzjonijiet tal-udjenza u jaċċentwa r-retoriċità tal-kelliem u t-teatralità tax-xena kollha.

In-narratur ikompli t-tieni parti tal-paragrafu b'osservazzjoni soċjoloġika: "Hi kellha madwar tletin sena: f'raħal, mara ta' daż-żmien, jgħodduha b'xiħa" (50). Il-fatt dwar l-età tagħha jintroduċi s-sinteżi "fattwali" (suġġettiva wkoll) tar-rotta li ħadet ħajjitha, donnha waħedha, miż-żgħożija sal-mument tan-

narrazzjoni. In-narratur jimponi l-interpretazzjoni tiegħu anki fuq in-narrattiva tagħha: "Qabel ma qatgħet qalbha għalkollox" għax ħadd ma riedha b'martu "u ngħatat għall-Mużew," hi kienet tgħid "li kellha ħafna min iridha" imma dan kienet tgħidu, skont in-narratur, "biex tistabar." Bħala prova tal-korrettezza tal-interpretazzjoni tiegħu, mhux tagħha, in-narratur jinqeda bix-"xhieda" tal-ħbieb tagħha stess, li "kienu jgħidu minn warajha li anqas kelb qatt ma ħass xi ġibda lejha" (50). Huwa kumment iebes ħafna minħabba l-ħjiel ta' metafora deumanizzatriċi. Fl-istess ħin il-leħen tan-narrazzjoni qed jikkonferma l-kredenzjali tiegħu bħala leħen li nistgħu nafdawh biex jirrakkontalna u jinterpretalna l-istorja u ma jħalli lil ħadd mill-karattri tiegħu jaħbilna. Ladarba anki l-ħbieb tagħha jgħidu dawn l-affarijiet, ħadd ma jista' jixlih li qed jittradixxi lill-personaġġ tiegħu. F'dan is-sens, il-funzjoni inevitabbli tan-narratur ta' Bonnici hi dik li jistqarr in-narratur eterodijeġetiku ta' *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka* bit-ton ta' sfida tiegħu: "Nistgħu ma niktbux il-veru? In-natural? Forsi ma jsirx dan?" (8). Is-soċjetà ta' *Ħelsien* hija kattiva ma' mara li tagħlaq it-tletin u jkun għadu, biex nużaw il-lingwaġġ tal-kultura maskilista, ma ġabarha ħadd. Imma matul ir-rakkont in-narratur ta' Bonnici jħoss għaliha u b'mod kemm jista' jkun sottili, meta tqis il-kuntest ta' letteratura Maltija li fiha n-narratur jindaħal ħafna, joffri narrattiva tagħha li tagħtiha lura l-umanità u l-fiżiċità tagħha.

Hemm digressjoni filosofika twila dwar tifel fil-bidu tar-raba' kapitlu li fiha n-narratur donnu jrid jippreżenta l-istorja ta' Luretu bħala xempju ta' sitwazzjoni iktar ġenerali, imma fl-aħħar mill-aħħar qed jirrifletti fuq tifel partikulari u l-perspettiva tiegħu: "Id-dinja, milmuħa mill-għajnejn safja u torja ta' tifel ta' madwar għaxar snin, tidher kollha mwiegħra u mgħawġa u mimlija ħwejjeġ nieqsa mid-daqsijiet xierqa tagħhom" (Bonnici, *Ħelsien* 70). L-istorja individwali u r-riflessjoni ġenerali fuq tifel ta' dik l-età jibqgħu mexjin flimkien fis-sentenzi u l-paragrafi ta' wara: "Il-ġrajjiet li jiġru quddiemu u li jolqtuh, sakemm jaslu fil-għarbiel ta' moħħu, jitilfu ħafna mis-sura ewlenija tagħhom u jieħdu xeħta u għamla ġodda li aktar jaqblu mal-ħsus żgħażagħ u mal-moħħ bikri tiegħu" (70-71). In-narratur donnu ma jridx jitlaq għalkollox l-opportunità li jwassal il-filosofija tiegħu; fl-istess ħin irid jirrakkonta storja, u l-forza tal-istorja, tal-ġrajjiet individwali, f'dan ir-rumanz inħoss li tegħleb it-tendenza ġenerali tan-narratur eterodijeġetiku tar-rumanz Malti, speċjalment dak ta' qabel l-Indipendenza, li jagħmilha wkoll ta' filosfu.

Genette jemmen li fl-aħħar mill-aħħar, anki jekk mhux b'mod espliċitu, kull

narrattiva hija "fl-ewwel" persuna "għax fi kwalunkwe mument in-narratur jista' juża dan il-pronom biex isejjaħ lilu nnifsu" (*Narrative Discourse Revisited* 97). Id-distinzjoni ġenerali bejn narrattivi fl-ewwel u fit-tielet persuna sseħħ, skont Genette, fi ħdan "il-karattru inevitabbilment personali ta' kull diskors" (97; ara wkoll 103). In-narratur eterodijeġetiku ta' *Ħelsien* jippreżenta ruħu fl-ewwel persuna plural, "aħna," fil-bidu tal-ħames kapitlu li jagħtina aġġornament dwar Feliċ, u bnadi oħra. Din għażla antika u mifruxa sew, mhux biss fin-narrattiva: Bonnici juża "aħna," pereżempju, fil-ktieb ta' xjenza popolari dwar *Il-Ġmiel ta' Ġisimna* (bħal f'p. 12). Cobley jgħid li l-iktar narrazzjoni komuni mhix tax-xeħta "omnixxjenti," li taf kollox, terminu li Mieke Bal tiċħdu għalkollox (72), imma tax-xeħta li tindaħal (Cobley 97). "Il-mixja taż-żmien," jgħid in-narratur ta' *Ħelsien*, "kienet ħażżet il-ħjiel tal-mogħdija tagħha fuq kollha kemm huma l-ħlejjaq tal-ġrajja tagħna" (87). "Tagħna," għax issa n-narratur eterodijeġetiku jirrikonoxxi li l-istorja qed jaqsamha magħna, in-narratarji tiegħu. Wara riflessjoni fuq il-bidla li jġibu magħhom seba' snin fil-ħajja taż-żgħar, fit-tieni paragrafu n-narratur jinsisti fuq il-vuċi tiegħu fl-ewwel persuna plural u jiddistingwi, b'mod interessanti ħafna, bejn "niesu li għexu miegħu kull jum ta' ħajtu" u "aħna li tlaqnieh tarbija fi ħdan ommu" (87). In-narratur qiegħed bħallikieku jagħmilha ta' medjatur bejn il-perspettiva tal-karattri fid-dijeġesi u l-perspettiva tagħna 'l barra minnha, għax hu kapaċi jidħol fid-dinja tal-karattri u kapaċi josservaha minn barra. Permezz tal-fokalizzazzjoni jidħol fil-moħħ u l-qalb tal-karattri, u jirrakkontalna anki l-imgħoddi tagħhom, qabel il-bidu tal-ġrajjiet li qed jirrakkonta, bħalma għamel meta ppreżenta lil Madliena. Imma dan jagħmlu wkoll waqt li qed josserva kollox minn barra d-dijeġesi, għax hu mhuwiex wieħed mill-karattri. Għalhekk nistgħu nqisuh bħala medjatur, bħala dak li se jdaħħalna fid-dinja tal-ġrajjiet imma joqgħod magħna barra wkoll.

Meta issa, bħallikieku f'salt, naraw lil Feliċ ta' seba' snin, "ma nistgħux ma nitbissmux bil-ħlewwa u ma nistagħġbux ferħana xħin, wara daż-żmien kollu, qisu ċċarrat minn quddiem għajnejna star tad-duħħan li kien qiegħed jostrilna dehra saħħarija, tixref minn ġoċ-ċpar tan-nisi x-xbieha ta' tfajjel ta' seba' snin li ma konniex nagħrfu" li kieku ma juriniex in-narratur, permezz ta' Rożina, li kien Feliċ. F'waqt ieħor, f'kap X, in-narratur eterodijeġetiku jindirizzana biex jgħidilna li qed jgħaddilna informazzjoni li jqisha bħala kunfidenzjali dwar l-opportuniżmu politiku ta' Luretu (li fil-fatt ma tissorprendiniex, għax diġà toħroġ minn tagħrif ieħor li jagħtina n-narratur dwaru): "Ngħiduha bejnietna (għax din kienet ħaġa li hu qatt ma kien fdaha ma' ħadd) . . ." Qed ifesfsilna

f'widnejna għax aħna kompliċi miegħu f'dan is-sindikar intimu. Imma iktar ma n-narratur jiġbidna lejh biex iġegħelna nittawlu lejn il-karattri tiegħu minn ġewwa, iktar ifakkarna li hemm distanza bejnna u bejnhom, u li hemm hu wara l-kwinti jidderieġi r-rakkont tal-azzjoni.

Fl-istess ħin nafu wkoll li d-diskors tan-narrazzjoni mhuwiex monovokali. Ix-xogħol ta' Mikhail Bakhtin juri li r-rumanz dejjem jinqeda b'diskorsi differenti, anki fi ħdan il-vuċi waħdanija tan-narrazzjoni. Bakhtin jitkellem fuq "*the refracting discourse of a narrator, refracting discourse in the language of a character and finally the discourse of a whole incorporated genre – all these discourses are double-voiced and internally dialogized*" (324). Il-fokalizzaturi differenti li tinqeda bihom in-narrazzjoni u l-ġeneri letterarji li tieħu minnhom u tipparteċipa fihom joffru wħud minn dawn id-diskorsi. In-narratur m'għandux kontroll sħiħ fuq il-lingwa u l-lingwaġġi li qed juża għax mhumiex tiegħu biss. Meta jitkellem fuq id-dinja bħala rota u n-nies imgħażel qed jinqeda b'qawl li għandu l-istorja u l-konnotazzjonijiet tiegħu u għalhekk ma jistax jikkontrollah għalkollox. Lanqas ma jista' jikkontrolla l-metafori ġodda li juża għax in-natura tagħhom hija minnha nnifisha indeterminata. In-narratur la jista' jikkontrolla d-dinamika kumplessa tar-relazzjoni bejn in-narratur u l-karattri, u lanqas id-diskorsi tar-Romantiċiżmu u r-Realiżmu Malti li jħaddem. Għalhekk waqt li n-narratur eterodijeġetiku għandu kontroll fuq dak li jagħżel li jirrakkonta u l-mod kif jirrakkontah, bħal meta f'salt wieħed jaqleb mill-perfett għall-imperfett (234), in-natura nnifisha tar-rumanz tillimita l-kontroll tiegħu fuq is-"sistema ta' lingwaġġi" (Saydon 18), fuq id-diskorsi li jinqeda bihom.

Konklużjoni: Struttura Narrattiva u Ideoloġija

L-assenza tan-narratur eterodijeġetiku "mill-istorja li jirrakkonta" Genette jqisha bħala totali, għax in-narratur f'rakkonti bħal *L-Ilijade* ta' Omeru u *L'éducation sentimentale* ta' Flaubert mhuwiex wieħed mill-karattri. Min-naħa l-oħra, il-preżenza tan-narratur omodijeġetiku jqisha bħala preżenza fi gradi differenti, għax hemm differenza bejn narratur protagonist u mhux protagonist (*Narrative Discourse* 244-45). "*Absence is absolute*," kien qal Genette f'*Narrative Discourse*, "*but presence has degrees*" (245). Imma aktar tard irrikonoxxa li anki l-assenza għandha l-gradi tagħha (*Narrative Discourse Revisited* 105). In-narratur omodijeġetiku jinqeda bl-ewwel persuna, u meta jirrakkonta dak li qed jagħmlu karattri oħrajn jieħu bħallikieku r-rwol ta' narratur

li qed jirrakkonta storja li mhix tiegħu jew li mhuwiex involut fiha. In-narratur eterodijeġetiku "oġġettiv" u "assenti" mill-istorja jinqeda bit-tielet persuna u b'hekk jikkonferma d-distanza tiegħu, imma kif naraw f'*Ħelsien* hemm mument fin-narrazzjoni meta tant jitwaħħad mal-fokalizzatur tiegħu Ġamri li leħen il-karattru jidħol fl-ewwel persuna fin-narrazzjoni eterodijeġetiku tan-narratur. Dan huwa mument wieħed f'rumanz sħiħ, veru, imma huwa sintomatiku tal-qrubija, jew saħansitra tat-twaħħid tan-narratur mal-fokalizzaturi differenti tiegħu. Min-naħa l-oħra, meta n-narratur juża "aħna," juri kemm l-involviment sħiħ tiegħu fir-rakkont tal-ġrajja u kemm id-distanza tiegħu minn ġrajja li jagħmilha ċara li mhix tiegħu.

Bin-narrattiva ta' Jorge Luis Borges u ta' awturi oħrajn li jsemmi Genette (*Narrative Discourse* 246), ix-xenarju ta' possibilitajiet narrattivi fil-letteratura internazzjonali tas-sekli 20 u 21 kiber sew u saħansitra xejjen id-distinzjoni elementari bejn ir-rakkontar eterodijeġetiku u omodijeġetiku. Fil-letteratura Maltija ta' qabel l-Indipendenza hemm il-każ straordinarju, jidhirli uniku, tan-narratur eterodijeġetiku ta' *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka* li jagħtina x'nifhmu li jidħol fid-dijeġesi u jerġa' joħroġ minnha meta jżur id-dar ta' Armaużarma ma' Filiċ u oħtu Marì (kap III u V). Dan donnu jħalli s-sinjal tar-rifsa tiegħu fuq il-pajsaġġ tal-istorja li jirrakkontalna, bħall-"*cameo*" ta' reġistra tal-films, jew biex jurina l-kredenzjali antropoloġiċi tiegħu bħala bniedem li għandu esperjenza diretta tal-ambjenti rurali li qed jikteb fuqhom u ltaqa' wiċċ imb wiċċ man-nies li jgħammru fihom. Hemm ukoll element ta' awtoironija li narawha bnadi oħra fir-rumanz. In-narrazzjoni ta' Bonnici mhijiex daqshekk awdaċi. Dak li turina "n-narrazzjoni 'oġġettiva' klassika" tiegħu, "'l-oġġettività' remota wisq tan-narrattiva eterodijeġetika," biex nuża żewġ frażijiet ta' Genette (*Narrative Discourse* 251), hu li għalkemm in-narratur u l-karattri tiegħu huma distinti, huwa n-narratur li jippreżentahomlna u li jidħol u joħroġ mill-kuxjenza tagħhom kontinwament biex iwassalhomna. L-esperjenza tagħna ta' dawn il-karattri, u l-ġudizzji tagħna fuqhom, huma magħġuna wkoll mill-vuċi narrattiva u mhux biss minn dak li jlissnu huma (Cobley 77).

Għaldaqstant diffiċli nħarsu lejn in-narratur eterodijeġetiku bħala assenti għalkollox mill-istorja: idu, anki f'*Ħelsien*, għandha funzjoni determinanti wisq, u ma jaħbihiex. In-narratur jew narratriċi impossibbli jgħibu, għax "*the rendering of an object can never be the object itself and a* re-*presentation is always undertaken by some agency*" (Cobley 84). Hawn ukoll nistgħu nitkellmu fuq gradi differenti ta' assenza, jew ta' ndħil. Ir-Realiżmu Ewropew tas-seklu 19 ipprova jrażżan l-awtorità u l-poter tal-vuċi narrattiva u jwettaq dik li Cobley isejħilha "*a zealous pursuit*

of realism" (79): hemm ħjiel ta' din it-tendenza f'Bonnici, iżda t-tentazzjoni tal-vuċi narrattiva li tinterpretalna l-karattri u l-ġrajjiet u tiffilosofizza ma tegħlibhiex. Mhuwiex possibbli tnaqqi għalkollox il-preżenza tagħha mir-rakkont minħabba natura fl-aħħar mill-aħħar personali ta' kull diskors.

L-analiżi narratoloġika toffri spunti fundamentali għal kritika politika jew ideoloġika tar-rakkont (Bal 35). Għax la tista' taqta' l-ideoloġija minn analiżi tal-istruttura narrattiva, u lanqas twarrab l-analiżi strutturali mill-interpretazzjoni politika tax-xogħol. In-narrazzjoni eterodijeġetika f'*Ħelsien* tagħtina aċċess privileġġjat għad-dinja u l-kuxjenza ta' għadd ta' personaġġi biex naraw kif iħarsu lejhom infushom u lejn dak li hemm madwarhom u nġarrbu magħhom esperjenzi importanti. Fl-istess ħin, waqt li tirrakkontalna realtajiet politiċi u soċjali ta' faqar, tbatija, nuqqas ta' kapital kulturali, u emarġinazzjoni, il-vuċi narrattiva tibqa' tiffoka fuq l-individwi u ma twasslilniex il-ġrajja ta' personaġġi li jirribellaw kontra strutturi soċjali u politiċi profondament inġusti.

Ħajr lil Jean Paul Borg, Bernard Micallef u Rachel Saydon li ddiskutew miegħi aspetti minn dan l-istudju.

Biblijografija

Adriano, Federica. *Alienazione, nevrosi e follia: esiti della ricerca scientifica nella narrativa italiana tra Otto e Novecento*. 2009. Università degli Studi di Sassari, tesi di Dottorato in Scienze dei Sistemi Culturali;

Bakhtin, Mikhail Mikhailovich. *The Dialogic Imagination: Four Essays.* Edited by Michael Holquist, translated by Caryl Emerson and Michael Holquist, U of Texas P, 1981.

Bal, Mieke. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. 3rd ed., U of Toronto P, 2009

Bonnici, Ġużè. *Ħelsien*. 1940. SKS, 2019.

Bonnici, Ġużè. "Paċikku." *Il-Malti*, it-3 sena, għadd 3, 1927, p. 103-08.

Bonnici, Ġużè. *Il-Ġmiel ta' Ġisimna*. Progress Press, 1939.

Bonnici, Ġużè. *It-Trobbija tat-Tfal*, Tip. Lux, 1932.

Borg, Joseph P. Kelmtejn Qabel. *In-Novelli*, ta' Ġużè Bonnici, Għaqda tal-Malti – Università, 2007, p. xiii-xiv.

Briffa, Rużar. "L-Iżvilupp tal-Letteratura Maltija." *Rużar Briffa: Il-Poeżiji u Kitbiet Oħra*, DVD, Il-Bibljoteka tal-Università ta' Malta, Taqsima tal-Arkivji, 2008.

Brincat, Joseph M. "Il-Veriżmu f'Malta. Mill-Buzzett għall-Ewwel Rumanz Soċjali"

Journal of Maltese Studies, 21-22, 1991-92, p. 91-113.

Capuana, Luigi. *Giacinta*. 1879. LiberLiber. 1998. www.liberliber.it/mediateca/libri/c/capuana/giacinta/pdf/giacin_p.pdf

Capuana, Luigi. *Gli "ismi" contemporanei: verismo, simbolismo, idealismo, cosmopolitismo ed altri saggi di critica letteraria ed artistica*. Niccolò Giannotta, 1898. https://www.classicistranieri.com/liberliber/Capuana,%20Luigi/gli_is_p.pdf

Cassar, Mario. "Aspetti minn *Ħelsien*." *Leħen il-Malti*, ħarġa speċjali f'ġieħ Ġużè Bonnici, is-sena LIX, għadd 25-26, 1990, p. 33-34.

Chetcuti, Ġużè. "It-Tabib Ġużè Bonnici." *Il-Malti*, is-16-il sena, għadd 2, 1940, p. 27-31.

Cobley, Paul. *Narrative*. 2nd ed., Routledge, 2014.

Dalli, Charles. "Ir-Rikostruzzjoni Lingwistika f'*Ħelsien*." *Leħen il-Malti* – Is-sena LIX – Ħarġa Speċjali f'Ġieħ Ġużè Bonnici 1990 Għadd 25-26, p. 33-34.

Dombroski, Robert. "Writer and society in the new Italy." *The Cambridge History of Italian Literature*. Edited by Peter Brand and Lino Pertile. Cambridge UP, 1999, p. 459-479.

Ellul, Giusè. Prefazzjoni. *It-Trobbija tat-Tfal*, ta' Ġużè Bonnici, Tip. Lux, 1932, p. 4.

Ellul Mercer, Ġużè. *Leli ta' Ħaż-Żgħir*. KKM, 2010.

Friggieri, Oliver. *Ellul Mercer f'*Leli ta' Ħaż-Żgħir. *Mir-Realtà għall-Kuxjenza*. Dipartiment tal-Edukazzjoni, 1983.

Friggieri, Oliver. "Kumment dwar Dramm Minsi ta' Ġużè Bonnici." *Leħen il-Malti*, ħarġa speċjali f'ġieħ Ġużè Bonnici, is-sena LIX, għadd 25-26, 1990, p. 26-27.

Friggieri, Oliver. "La visita di Luigi Capuana a Malta." *Spiragli*, anno II, n.4, 1990, p. 29-29. www.rivistaspiragli.it/2018/06/19/la-visita-di-luigi-capuana-a-malta/

Genette, Gérard, *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Translated by Jane E. Lewin. Cornell UP, 1980.

Genette, Gérard, *Narrative Discourse Revisited*. Translated by Jane E. Lewin. Cornell UP, 1988.

Gelderblom, Derik, "The limits to bridging social capital: Power, social context and the theory of Robert Putnam." *The Sociological Review*, vol. 66, no. 6, 2018, pp. 1309-1324 doi.org/10.1177/0038026118765360. Aċċess 25 ta' Ġunju 2020.

Mamo, Juann. *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka*, edizzjoni kritika ta' Adrian Grima. SKS, 2013.

Micallef, Bernard. "Dwar: In-narratur-li-jindaħal." Messaġġ elettroniku lil Adrian Grima, 25 ta' Novembru 2019.

Rimmon-Kenan, Shlomith. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. 2nd ed., Routledge, 2005.

Saydon, Rachel. *Ir-Realtà li Toħloq il-Letteratura*. 2019. L-Università ta' Malta, teżi

tal-BA.

Scurr, Ruth. "Rereading Zola's Germinal," *The Guardian*, 19 June 2010, www.theguardian.com/books/2010/jun/19/emile-zola-germinal-ruth-scurr. Aċċess 25 ta' Ġunju 2020.

Simiana, Maria. *L-Għeluq u l-Karatterizzazzjoni f'Żewġ Rumanzi ta' Ġużè Bonnici*. 2012. L-Università ta' Malta, teżi tal-BA.

Spiteri, Shanna. "Dwar: Żewġ affarijiet." Messaġġ elettroniku lil Adrian Grima, 26 ta' Ġunju 2020.

Vella, Mark A. *L-Oriġini tan-Novella Maltija: Mil-Libertà tal-Istampa sa Temi Zammit u Ġużè Ellul Mercer*. 1997. L-Università ta' Malta, teżi tal-BA.

Willmott, Chris. *Biological Determinism, Free Will and Moral Responsibility: Insights from Genetics and Neuroscience*. Springer, 2016.

Noti

1 Id-data uffiċjali tal-pubblikazzjoni ta' *Ħelsien*, mogħtija minn Ġużè Bonnici bħala l-awtur u l-pubblikatur, hija l-1939. Ġużè Chetcuti jsemmi l-1939 ukoll fin-nekroloġija tiegħu, "It-Tabib Ġużè Bonnici," fl-1940 f'*Il-Malti* ftit wara li miet Bonnici. Iżda Chetcuti jgħid ukoll li l-ktieb kien "għadu ma ħareġx għad-dawl" (29) u għaldaqstant nifhmu li ħareġ fl-1940. Dan jispjega għaliex fl-ewwel edizzjoni tar-rumanz jidhru ż-żewġ dati.